

Çevre ve Etik

1971 yılında New York Hapishanesi'nde ortaya çıkan bir fare adalet tarihinde çok ilginç olaylara yol açar. Mahkûmlar aralarına yeni katılan bu yaratığı yemek artıklarını ile besleyerek kısa zamanda evcilleştirirler. Morris adı verilen bu fare, kedi olmayan bir ekosistemde yaşamamanın zevkini, mahkûmlar yeni bir arkadaşı bulmanın sevincini yaşarken her türlü ekolojik duygudan yoksun bir gardiyan, bir gün Morris'i kulağından yakaladığı gibi tuvalete atar ve sifonu çekerek zavallı hayvanı son yolculuğuna uğurlar. Morris'in arkadaşları farenin yaşam hakkının çiğnendiğini gerekçe göstererek hapishane müdürünü mahkemeye verir. Yargıç davayı ciddiye alarak gündeme alır; fakat bütün ilgililerin ifadesine başvurduktan sonra hapishane müdürünün beratine karar verir. Mahkûmlar Morris'i rızasını almadan tutsak tuttukları için hapishaneyi dava etmeye hakları yoktur (Bir farenin rızasının nasıl alınabileceği kararda açıklanmıyor). Gardiyana nazaran insan-hayvan ilişkilerine çok daha ilgi gösteren hâkim, ünlü İskoç şairi Robert Burns'ün *Bir Fareye* adlı şiirini de kararına ekleyerek Morris'in anısına, dolaylı da olsa, 'taziyelerini' sunar.⁷⁶

Farenin hakkı olur da, ağacın olmaz mı? Gerçekten, Güney Kaliforniya Üniversitesi'nde hukuk profesörlüğü yapan Christopher Stone 'fare' davasından bir yıl sonra böyle bir girişimde bulundu ve kesilmiş bir ağacın hakkını aramak için mahkemeye başvurdu. O ana kadar ağacı kesilen bir insan mağdur duruma düşerken bu kez ağacın kendisi mağdur olduğu için hakkı aranıyordu. Dava ağacın hakkını aramak için açıldı, ama Stone olaya çok daha geniş bir açıdan bakıyordu. Ona göre ormanlar, okyanuslar, nehirler ve diğer doğal yapıtların da kanuni hakları olması gerekli, fakat bu hakların eşdeğer olması şart değildi. Bu doğal yapıtların konuşma yeteneği olmadığı halde nasıl dava açabilecekleri sorusuna Stone şöyle yanıt veriyordu: Kirlenmiş bir nehrin, eğer konuşma yeteneği olsaydı, kendisine zarar veren insanlardan davacı olacağına kimsenin şüphesi olmasın. Ufak be-

bekler de konuşamaz, fakat biz onların haklarını mahkeme-
de arayabiliriz, diğer taraftan davayı açanın yaşı büyük olsa
bile rasyonel, aklı başında bir insan olması gerekmez. Örne-
ğin bir avukat aklından özürlü bir insan için dava açabilir.
Böylelikle, konuşma yeteneği olmayan bir ağaç için de dava
açılmaması için bir neden yoktur.⁷⁷ Aynı fare davasında ol-
duğu gibi karar davacının aleyhine verildi. Bu davaların
kaybedilmesi belki de beklenen bir olaydı; fakat, mahkeme-
nin davaya bakmayı kabul etmesi, ikinci davada kararın
Yargıtaya kadar gitmesi, gelecekte çevre sorunlarına çok da-
ha geniş bir açıdan bakılacağına müjdecisi olduğu için
önemliydi.

Yeni Bir Etik Düzeni?

Dış ülkelerde olduğu gibi yurdumuzda da çevre sorunları
gündeme geldiğinde sık sık işittimiz şey, eğer bu sorunla-
rın haktan gelmek istiyorsak 'bilinçli' olmamız gerektiği-
dir. Bu yaklaşıma göre bilinçli bir toplum, çevreyi daha az
kirlendir, doğal kaynakları çok daha dikkatli kullanır ve diğer
canlılarla daha uyumlu bir yaşam sergiler. İlk bakışta böyle
düşünenler pek de haksız sayılmazlar. Örneğin, içme suyu-
na karışan zehirli atıkların kanser tehlikesini artırdığını bi-
len bir çiftçi bu atıkları kimseye zarar vermeyecek bir şekil-
de ortadan kaldıracaktır. Aşırı avlanmanın eninde sonunda
tuttuğu balığın gün yok edeceğinin bilincinde olan bir ba-
lıkçı, aynı mantığa göre, av yasalarına daha saygılı davran-
abilir. Ne yazık ki, teorik olarak çok akla yakın görünen bu
senaryolar pratikte her zaman iyi sonuç vermez.

Sigara içmenin insan sağlığına ne kadar zarar verdiğini
bugün bilmeyen insan yok gibidir; ama milyonlarca insan
bu zehiri hâlâ kullanmaktadır. Aynı şekilde, kırmızı veya
yeşil trafik ışığının ne anlama geldiğini bilmeyen bir tek şö-
för olmadığımız halde, başkent Ankaramızda bile bu kuralları
her gün çiğneyen binlerce insan buluruz. Kısacası, bilinçli
olmak bir sorunun çözümü için atılacak adımlardan yalnız
bir tanesi belki de en önemlisidir; fakat her zaman yeterli

değildir. İşte bu yüzden, bazı profesyonel ekologlar "ve çevre bilimciler" bile, bilinçli olmanın yanı sıra etik ve estetik faktörlerin de önemini özellikle son yıllarda vurgulamaktadır. Hatta bazı düşünürlere göre, çevre sorunlarının bugünkü boyutlara ulaşmasına neden olan faktörlerden biri, çevre etiğine yeterli önem verilmemesidir.²² Çok geniş bir spektrum kapsayan bu yaklaşımların ortak bir yanı, bir iki istisna dışında, son yıllarda elde edilen ekolojik bilgilerin yeni bir etik düzenine gereksinim gösterdiğidir.

Bilimsel buluşların nasıl ve nerede kullanılacağına etik boyutları eski zamanlardan beri gündemde olan bir konudur. Burada değişik olan, buluşun nasıl kullanılacağı değil, birliğe getirdiği bilgilerin yeni bir etik düzenine gereksinimi olduğunu iddiasıdır. Son yıllarda Batı ülkelerinde bu konular üzerinde çok sayıda yayın yapılmakta ve üniversitelerde yeni dersler başlatılmaktadır. Güncel basının da çok yer verdiği bu konu, okuyucularımızın da dikkatinden kaçmadığı gibi, çok kez, aşırı duygusal ve tatsız tartışmalara, hatta sokak çatışmalarına bile neden olmaktadır. Kitabımızın başında da belirttiğimiz gibi bu konuda da biz siz okuyucularımıza, olabildiğince akademik süzgeçten geçmiş' varsayım ve teorileri elimizden geldiği kadar önyargısız olarak sunmaya çalışacağız.

Değer ve Etik Çeşitleri

Etikçiler çevre ile ilgili iki değer tanımlar: Birincisi, bir canlının veya doğal bir yapının bize faydası olduğu için bir değeri olmasıdır. Örneğin, meyvesini yediğimiz bir ağaç veya yünü kullanığımız bir koyun. İkincisi, bir varlığın biz insanlara faydası olsun olmasın kendine özgü bir değeri olmasıdır. Bir yaban çiçeği veya eti yemeyen vahşi bir kuş bu kategoriye girer. Görüldüğü gibi, birinci değerlendirmeye genellikle ekonomik çıkarlara dayanan, geleneksel Batı etik düzenin bir uygulamasıdır. Aşağıda sunacağımız yeni etikçilerin ortak noktaları ise bitki ve doğal yapıtların kendine özgü değeri olduğu konusundaki inançlardır. Bunun dışında,

kimin bu yeni düzenlemenin kapsamına gireceği ve, bir halk deyimiyse, kime ne kadar paha biçileceği hakkında yeni etikçiler arasında çok farklı senaryolar üretilmektedir. O kadar ki, çevre etiği çok kez bir fikri mayın tarlasına benzetilmektedir.

Aldo Leopold ve Ekosentrik Etik

Kendisi profesyonel bir filozof olmamasına rağmen ekolojik bulguları çevre etiğine ilk uygulayan Aldo Leopold olmuştur (1887-1948). Mesleği ormancılık olan ve Wisconsin Üniversitesi'nde profesörlük yapan Leopold, geniş bir kültüre sahip bir bilgin idi. Leopold'u felsefeye sürükleyen en önemli faktör, çevreyi korumak için sadece bilinçli olmanın yeterli olmadığı kanaatine varması idi. Leopold, ölümünden bir yıl sonra basılan *A Sand County Almanac* (Sand Yöresi Almanagi) adlı kitabının bir bölümünü teşkil eden *Çevre Etiği* adlı uzun makalesine, Batı kültüründe, biri kişiler arasında, diğeri kişi ile toplum arasında olmak üzere iki çeşit etik düzeni ekolojik bilgiler, Leopold'a göre, üçüncü bir etik mize geçen ekolojik bilgiler, Leopold'a göre, üçüncü bir etik düzenine gereksinim göstermektedir. Çevre etiği, klasik etik düzeninin sınırları genişletilerek toprak, su, bitki ve hayvanları -kısacası, bütün çevreyi- içine almaktadır. Bu yeni etiğin en ilginç yönü, cansız doğal yapıtlara, özellikle toprağa büyük önem vermesidir. Leopold bugünkü yaşamda toprağa sanki bir köle gibi bakıldığını, toprak-insan ilişkilerinin sadece ekonomik yararlarla bağlı olduğunu, ve toprakların hiçbir hakkı olmamasının ne kadar yanlış bir şey olduğunu vurgular. Leopold'a göre, tarih boyunca birçok örneğini gördüğümüz gibi diğer bir ülkeyi işgal eden toplumlar eninde sonunda orada barınmazlar. Aynı şekilde, toprağı, işgal ettiğimiz bir alan olarak algılasak bizler de barınamayız. Leopold, bir toprak etiğinin oluşmasına en büyük engelini ekonomik ve eğitim sistemlerinin son yıllarda insanları toprağa yakınlaştırmak yerine uzaklaştırmasında bulur. Modern insanlar toprak ile ilişkilerini kesmiş durumdadır. Ke-

reste, deri, yün yerine sentetik maddelerden yapılmış maddeler ve giysiler kullanılmaktadır. Diğer bir engel, bazı çiftçilerin ekip biçtikleri tarlalarını onları ömür boyunca esir gibi çalışmaya mahkûm eden bir düşünce gibi algılamasıdır. Toprağı iyi anlamak için ekoloji bilgisi gereklidir. Ekoloji, sadece ekoloji etiketi taşıyan derslerde değil, coğrafya, botanik, agronomi, tarih veya ekonomi etiketini taşıyan derslerde de öğretilmelidir. İnsanlar alışageldikleri çevre 'işgalciliğinden' vazgeçip kendilerini diğer yaratıklarla birlikte çevrenin bir üyesi olarak görmelidir. Sonuçta Leopold, felsefesinin ana kuramını şöyle tanımlar: "Eğer bir şey biyotik toplumun бүтүнлүгүнү, dengesini ve güzelliğini koruyorsa o zaman o 'şey' doğrudur (değerlidir). Değilse yanlıştır."⁵³ Bu etik anlayışının uygulamasına pratik bir örnek verelim: Eğer bir milli parkta geyiklerin sayısı çok fazla artar ve bu hayvanların otladığı bitkiler yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalırsa, o zaman sistemi kurtarmak için belirli sayıda geyiğin ortadan kaldırılması etik sorunu yaratmaz.

Bireyci Etikçiler

Ekosentrik etik düzeninde, isminden de anlaşılacağı gibi, önemli olan ekosistemin sağlıklı bir şekilde işlemesidir ve o sistemi oluşturan bireylerin, örneğin geyikler veya yaban çiçekleri, değerleri sisteme olan katkıları ile orantılıdır. 'Bireyci' etikçiler şemsiyesi altında toplayabileceğimiz diğer bir ekolün ortaya attığı tez ise, önem verilmesi gereken sistemin kendisi değil, o sistemi oluşturan canlılar olduğudur. Bu düşünürlere göre, yukarıda değindiğimiz geyiklerin sistemin sağlığı yönünden öldürülmesi 'çevre faşizminden' başka bir şey değildir. Hiçbir canlının diğer bir canlıyı yemeden yaşayamayacağını göz önüne alırsak, akla gelen soru kimin nasıl ve nerede bu etik düzenine alınacağıdır. İşte bireyci etikçiler bu noktada iki gruba ayrılırlar. Bunlardan bir tanesi Avustralya'nın Monash Üniversitesi'nde profesörlük yapan Peter Singer'in önünü çektiği genişletilmiş etik düzeni akımıdır.⁵⁴

Genişletilmiş etik düzeninin temelinde 18. yüzyıl İngiliz filozofu Jeremy Bentham'ın Faydacılık adıyla bilinen etik teorisi yatar. Bentham'a göre 'iyi' ve 'fena', mutluluk veya acı çekmekle ilgilidir. Eğer bir davranış bir canlıyı mutlu ediyorsa iyi (doğru); acı çektiriyorsa kötüdür (yanlıştır). Bentham, Aristoteles'ten beri süregelen, insanlarla hayvanlar arasında en büyük ayrılığın rasyonel (mantık) düşünme olduğu görüşünü kabul etmemiş, bir at veya bir köpeğin çok kez bir insan yavrusundan çok daha rasyonel davranabileceğini iddia etmiştir. Her durumda, hakların sadece bu rasyonellik kriterine göre dağıtılması, Bentham'a göre, zaten yanlıştır. Önemli olan hayvanların rasyonel davranıp davranmadıkları değil acı çekip çekmedikleridir. O zaman, sinir sistemi olan her yaratığın bu etik düzeninin kapsamına girmesi gerekir. Singer'in ön plana çıkardığı diğer bir fikir ise geleneksel etik düzeninde büyük önem taşıyan 'karşılıklı çıkarların' hayvanlarla olan ilişkilerimizde bir yeri olmadığınıdır. İnsanların yaptıkları büyük hataların başında *tür ırkıtlığı* (*speciation*) gelir. Nasıl tarih boyunca bazı toplumlarda baş gösteren ırkçılık kötü ise, hayvanlara karşı yaptığımız tür ırkıtlığı da aynı şekilde kötüdür.

Hayvan haklarının önde gelen teorisyeni olan Tom Regan, Singer'in etik alanını biraz daha daraltarak, sadece *subject-to-life* kategorisine giren canlıların bu düzenin kapsamına girmesini önerir.⁵⁵ Türkçe karşılığı olmayan bu deyim kapsayan canlılar, geçmişte hatırlayan, geleceği hakkında bir fikir sahibi olan, soyut düşünebilen canlılar olarak tanımlanıyor. Örneğin bir yaşını doldurmuş kedi ve köpek gibi omurgalı hayvanlar. Kuzey Carolina Üniversitesi'nde felsefe hocası yapan Tom Regan en büyük yanlışlığın insanların hayvanları bir çeşit canlı doğal kaynak olarak görmelerinde buluyor. Kısacası, hayvanları hem yiyip hem de dost olamayız. Tom Regan amaçlarını şöyle özetliyor: Hayvanların kullandığı bütün bilimsel araştırmalara son vermek; hayvan çiftçiliğini, profesyonel ve spor amaçlı avcılığı tamamen ortadan kaldırmak. Regan'a göre bu alanda "İnsanların alışkanlıklarını değiştirmeden evvel inançlarını değiştirmeleri

gerekir." Örneğin, komşusunun bir hayvanına zarar veren bir insan, hayvandan daha çok sahibine zarar vermiş sayılır. Bu anlamda komşunun arabasının camını kırmakla köpeğini öldürmek arasında bir fark görmüyoruz. Böylelikle bizim hayvanlara karşı olan yükümlüğümüz dolaylı yoldan bir birimize olan yükümlülüğümüzden başka bir şey değil. Çözüm: Canlıların, bizlere faydalı oldukları için değil, doğuştan değerleri (hakları) olduğu görüşünü benimsemekte yatıyor.

Yeni Bir Etiğe Gerek Duymayanlar

Yukarıda kısaca değindiğimiz yeni etik arayışlarına olumlu bir gelişme olarak bakmayan bilim adamları ve filozoflar da vardır. Alaska Üniversitesi'nde paleontoloji ve evrim teorisi mekanı üzerinde çalışmaları olan R.D. Guthrie bunlardan biridir.⁸⁶ Guthrie'ye göre, insan etiğinin genişletilerek hayvanları da kapsaması, hem mantığa aykırı hem de uygulanması imkânsız bir yaklaşımdır. Ahlak kuralları kişilere mümkün olduğu kadar geniş özgürlük verilerek bir toplumun sağlıklı bir şekilde gelişmesini sağlar ve bu kuralları sadece o toplumun yararı için yapar. Eğer bir hayvanın acı çekmesi ve öldürülmesi etik kriteri olarak alınmazsa, o zaman kurdun geyiği öldürmesini de bir ahlaksızlık olarak nitelendirmek gerekir. Aynı şekilde, sivrisineğin bir insanı sokması da ahlaka aykırı bir olaydır (Singer ve Regan'ın bu sava yanıtı, hayvanların biz insanlara göre seçme olanağı olmadığıdır). Fakat hayvanlara her istenilenin yapılamayacağını Guthrie şöyle vurgular: "Her canlı biyotik toplumun bir halkasıdır ve bizim geleceğimiz bu toplumun sağlıklı bir şekilde bütünlüğünü korumasına ve devam ettirmesine bağlıdır."

Çağımızın önde gelen düşünürlerinden biri olan John Passmore da, yeni bir etiğe gerek olmadığını, geleneksel Batı etik düzenlerinin iyi uygulandığı takdirde çevre sorunlarını kolayca kapsamına alabileceğini iddia eder.⁸⁷ Passmore günümüzde çevre sorunlarının büyük boyutlara ulaştığını ve bugünkü aşırı tüketici yaşam tarzımızın devam edemeyece-

ğini kabul ediyor; fakat ünlü İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee ve Kaliforniya Üniversitesi'nden bilim tarihçisi Lynn White'in, çevre sorunlarının temelde Batı uygarlığının doğaya düşmanca bakış açısından kaynaklandığı yolundaki iddialarını reddediyor. Passmore insanların şefkatli bir şekilde hayvanlara bir çeşit 'kâhyalık' (*stewardship*) yapabileceklerini böylelikle hayvanlarla uyumlu bir yaşam sürdürebileceklerini vurguluyor.

Sonuç

Görüldüğü gibi çevre etiğinde en büyük problem kimin bu düzenin kapsamının içine gireceği kimin girmeyeceğidir. İkinci önemli nokta, yeni bir etik düzeni üzerinde nasıl fikir birliği sağlanabileceği ve bu düzenin geleceğimizi nasıl etkileyeceğidir. Yukarıda değindiğimiz yeni düzenler bazı okuyularımıza oldukça radikal görülebilir; fakat bugünkü düzenin de yeteri kadar adil olmadığı gün gibi ortadadır. Peter Singer ve Tom Regan'ın her fırsatta vurguladıkları bir noktaya attıkları teorilerin hayvan sevgisi ile ilişkili olmadığı, hayvanlara iyi muamele edilmesinin mantık gereği olmadığıdur. Bize kalırsa, belki de problem biraz da bu konulara sadece mantıksal açıdan yaklaşmaktan kaynaklanıyor. Sevgi ve saygıya dayanan yeni bir etik düzeni, hayvanlarla çok daha uyumlu bir yaşam tarzına yol açabilir. Önemli olan, bu gibi sorunların yazımızda sizlere kısaca tanıtıldığımız saygın kişiler tarafından, kaba kuvvete başvurmadan, gündeme getirilmesidir. Bu yaklaşım devam ettiği sürece çözümlerimiz de pek uzak olmayabilir.